

Történelmi materializmus

ÍRTA DR. NAGY TAMÁS

A probléma mai állása

Történelmi megjelenését tekintve, mindkét tudományos elmélet a kapitalista társadalom más fejlődési korszakára esik. A proletariátus általános kialakulása és megerősödése, a munkásosztály gazdasági helyzete és a kapitalizmus ideológiája közti ellentmondás, az előkészítő polgári filozófiai, szociológiai és közgazdasági elméletekkel együtt, a 19. században a tudományos szocializmus kialakítását eredményezi. A freudi pszichológia létrejöttének előfeltételei viszont a hanyatló tőkés társadalmi rend reális nemi nyomorúsága, párosodva ideológiai szétesésével, a társadalmi erkölcsi ideálok és a valóságos társadalmi helyzet között folyton növekvő szakadék, a polgári erkölcs tanácstalansága. A marxizmus elmélete a speciális törvényszerűségek megállapításából jut el az általánosakhoz. A speciális tőkés társadalmi rend törvényszerűségeinek földerítéséből általános szociológiai elméletéhez, a történelmi materializmushoz. Ugyanígy a pszichoanalízis az általános lelki jelenségek egy speciális csoportjából, a mindjobban szaporodó neurózisokból indul ki és a lelki folyamatok általános törvényszerűségeinek ismeretéhez jut el. A tudattalan lelkivilág folyamatainak földerítésével (ezért a név: mélypszichológia) joggal foglal helyet abban a történelmi sorban, amely az ember fokozatos magáraismerése felé vezet és amelynek kimagasló pontjai Kopernikus, Darwin, Marx és Freud tudományos eredményei. A pszichoanalízis tanításai az addigi feldletti pszichológiákhoz képest annyira forradalmian újat jelentettek, hogy velük szemben minden olyan tudománynak állást kellett foglalnia, melynek valamilyen vonatkozásban az ember is tárgya. A marxizmus részéről ez az állásfoglalás nagyjából három különböző eredményre vezetett.

De Man nagy kísérletét a szerinte a marxizmusban elhanyagolt: pszichológiai tényező: pótlására főleg a „*Sozialistische Idee*” című művében próbálta megvalósítani. Sajnos, olyan kijelentések, mint: „Lőpor, könyvnyomtatás és iránytű tették ki a feudális társadalmi rend szívéét”, vagy: „Miótán a kapitalizmus fejlődése mai fázisában sem a proletariátus további szaporodásához, sem közvetlen érdekeinek egységesedéséhez nem vezet, *nem marad más hátra*, mint a problémát így felállítani: lehetséges-e a szocialista cél eszméjéből az összmozgalomnak olyan lököerőt adni, mely elég erős arra, hogy bizonyos követelések megvalósításának közös érdeke folytán a szétágazó érdekeket legyőzze”² — az ortodox marxisták részéről azzal a váddal találkoztak, hogy feladta a marxizmus materialista és dialektikus alapjait. A pszichoanalitikusok ugyanakkor azt vetették szemére, hogy a meg nem értett freudi és adleri pszichológiának vulgáris keverékét alkalmazza.

¹ Sozialistische Idee, 56. old.

² Id. m. 312. old.

A kommunista állásfoglalás a pszichoanalízis teljes elvetését jelentette. 1929-ben az „*Unter dem Banner des Marxismus*” hivatalos teoretikus folyóiratban először Deborin és Thalheimer a revizionista marxizmus és pszichoanalízis kapcsolatát bírálja, majd Jurinetz nagy cikkében³ a legélesebben állást foglal a freudi pszichológia ellen, — azt a polgári társadalom bomlástermékének, metafizikusnak, antidiialektikusnak és idealistának deklarálja. Mikor aztán később Wilhelm Reich bizonyítja,⁴ hogy Jurinetz ilyen következtetésre csak a niélypszichológia tökéletes félreértése vagy nem ismerése folytán juthatott, akkor feleletül és úgylát-szik, végleges állásfoglalás gyanánt I. Saphir⁵ végre rábukkan az alapvető problémára: Tegyük fel, hogy a pszichoanalízis a leg-tökéletesebb *egyéni* pszichológia — ezt vitatni különben sem a marxizmus feladata —, a kérdés az, van-e és ha egyáltalán van, mi a helye az egyéni pszichológiának a történeti materializmus épületében? Saphir felelete ebből az új szempontból is elutasító. Megállapítja az egyéni (individual) és szociálpszichológia tör-vényeinek *elvi* különbözőségét és a szociológia számára csak a szociálpszichológiát tartja jelentősnek, így tehát a történelmi materializmus szempontjából a pszichoanalízisnek a Jurinetz-féle elutasítása és Reich-féle beépítési kísérlete után magasabb fokon (más érvekkel) újabb kizárása a végeredmény. Hogy ez a módszer-tani elvetés indokolt-e vagy nem, arra a későbbiek folyamán még visszatérünk.

A harmadik állásfoglalás a Wilhelm Reich féle, amelyre az idők folyamán „Sexpol” néven egész szexuális és politikai mozga-lom épült. Reich kezdetben a német kommunista párt tagja, amellett elméletileg és gyakorlatilag működő pszichoanalitikus. A szóbanforgó kérdéskomplexumra vonatkozó állásfoglalását először már említett cikkében fejt ki. Itt még nagy vonalakban úgy a történelmi materializmus, mint a freudi pszichológia elméleti alapjait megtartva, igyekszik a kibékítést végrehajtani. A szo-ciológiai kutatásban aránylag csekély szerepet szán a mélypszi-chológiának, — a primitív népek társadalmi berendezésének, val-lásoknak, mítoszoknak felderítésében. De már politikai mozgal-mak, osztályöitudat stb. megmagyarázására nem tartja alkalmas-nak. Reich későbbi fejlődése jóval túl vezet ezen a kezdeten. Úgy a kommunista párt, mint a pszichoanalitikusok kizárják tagjaik sorából. Egyaránt átalakítja a történelmi materializmus és az analitikus pszichológia alaptételeit és ámbár nevüket megtartja, új rendszert (a történelmi materializmus:kiegészítését:) épít fel.

Ezt a bevezetést azért tartottuk szükségesnek, hogy egyrészt legalább nagy vonalakban megismertessük, milyen komoly és jelentőségteljes viták folytak le ebben a problémakomplexumban és hogy ezek milyen ellentétben állanak azzal az aránylagos csenddel, mely ma e kérdésben a szocialista elmélet frontján ural-kodik. Meg vagyunk győződve arról, hogy a marxista elméletnek nemcsak hogy a pszichoanalízist kellene dialektikus-materialista kritika tárgyává tennie és helyesnek bizonyult megállapításai

³ Psychoanalyse und Marxismus,,:*Unter dem Banner*: 1. évf., 1. füzet, 93. old.

⁴:*Unter dem Banner*: 1929. évf., 5. füzet.

⁵:*Unter dem Banner*: 1929. évf., 6. füzet.

szerint „a materializmus formáját változtatni”⁶, hanem ugyanígy eljárni a tudományok többi új eredményével is. Hogy a sok felmerülő probléma közül éppen *a freudi pszichológia és a történelmi materializmus viszonyát* választottuk, az azért történt, mert meggyőződésünk szerint a modern politikai ideológiák megértése e probléma tisztázása nélkül lehetetlen. Ami a fasiszta mozgalmakban a történelmi materialista szemlélő számára a legérthetlenebb, az röviden az a tény: hogyan gondolkodhatnak és cselekedhetnek emberek csoportjai reális érdekeikkel annyira ellentétes módon. Hogy az emberi gondolkodás és cselekvés sokszor mennyire nem az egyén reális érdekét szolgálja, hogy miért nem azt és éppen mi más helyette, — ezt a mélypszichológia nagyjából jól meg tudja magyarázni. Számtalan tanulmányt olvashattunk a:fasizmus pszichológiájá:-ról, melyek több-kevesebb sikerrel tárgyalták ezt a kérdést. Amire azonban választ nem kaptunk, az éppen az, hogy ezek a pszichológiai felismerések hogyan függenek össze a történelmi materializmus elméleti alapjaival?

A pszichológiai faktor helye a történelmi materializmusban

A történelmi materializmus tárgya a társadalmi változások okozatos vizsgálata. A társadalmi változások emberek csinálta változások és ezért az okaikra irányuló kérdés úgy is fogalmazható: miért gondolkoznak és cselekednek bizonyos időben és helyen az emberek csoportjai így és nem máskép! A történelmi materializmus a társadalmi változások végső (de nem közvetlen!) okát a termelő erők változásában találja meg. Plechanovnak már klasszikussá vált sémája szerint⁷ a ható tényezők kauzális sorrendben:

1. A termelő erők állása.
2. Az általuk meghatározott gazdasági viszonyok.
3. A társadalompolitikai rend, mely az adott gazdasági alapon épül.
4. A társadalmi ember pszichológiája, amelyet részben közvetlenül a gazdaság, részben a rajta felépülő társadalompolitikai rend határoz meg.
5. A különböző ideológiák, melyek ennek a pszichológiának sajátságait tükrözik.:

Miért végső ok a „termelő erők állása”? Miért nem megyünk vissza az okok végtelen sorában és nem mondjuk azt például, hogy a termelő erők fejlődése viszont a geológiai és klimatikus viszonyoktól függ, ez utóbbi viszonyok alakulása pedig fizikai törvényszerűségekre vezethető vissza? Azért, mert az emberi társadalom nemcsak terméke környezetének, hanem egyúttal átalakítója is. A természeti lét határozza meg a társadalom fejlődését, de a fejlődő társadalom visszahat a természeti létre. A termelő erők fogalma az a terület, ahol ez a dialektikus kölcsönhatás létrejön. A termelő erő fogalma tehát nem más, mint az ember által megváltoztatott természet. Mintegy gyújtópontban egyesíti az összes hatásokat, melyek a természeti lét oldaláról jönnek

⁶ F. Engels.:Feuerbaeh.: 19. old.

⁷ Plechanov: :Grundprobleme des Marxismus:, 77. old.

(geológiai, klimatikus stb. és azokat a visszahatásokat, melyek a társadalom oldaláról erednek (technikai fejlődés).

A termelő erők fejlődése az embernek fejlődését jelenti létének jobb fenntartása irányában. A termelő erőknek ebből a marxista fogalmából természetszerűleg adódik a társadalmi pszichológiának alkalmazkodása a gazdasági alaphoz. „Előnyös-e a társadalom számára pszichológiájának gazdaságához, életfeltételeihez való alkalmazása a létért való küzdelemben” — kérdezi Plechanov⁸ és rögtön felel is: „igen, előnyös, mert minden olyan szokás és felfogás, amely nem felel meg a gazdaságnak, amely szemben áll az életfeltételekkel, zavaróan befolyásolná ezt a létért való küzdelmet. Egy célszerű pszichológia éppen olyan fontos a társadalom számára, mint ahogyan a célnaik jól megfelelő szervek az organizmus számára”.

A marxista történelmi felfogás teihát megállapítja a történelmi változások vizsgálatából, hogy a társadalmi pszichológia a gazdasági viszonyokhoz: célszerűen: alkalmazkodik. Ez az alkalmazkodási folyamat valójában az egyén és a csoportok lelki világában igen komplikált lelki folyamatoknak az eredménye és ha végeredményeiben nagy történelmi távlatokban az alkalmazkodás ténye meg is állapítható, ez távolról sem megy olyan simán és észszerűen, amint azt sok marxista feltételezni szeretné. Hogy maga *Marx* és *Engels* a társadalmi változásokkal foglalkozva, főleg azt a közvetlen összefüggést domborította ki, ami a gazdasági változástól a politikáin keresztül az ideológiai változashoz vezet, anélkül, hogy az ideológiai változásoknak mint önálló területnek jelenségeivel különösebben foglalkozott volna, — annak természetesen szintén történelmi okai vannak, így elsősorban az a tény, hogy a feudális termelési rendhez képest a tőkés termelési rend a maga ipari forradalmával olyan óriási termelési változást jelentett, hogy ennek visszatükröződése az ideológiákban az összes többi folyamatokat (ideológiák kölcsönhatása, visszahatása stb.) jelentéktelenné degradálta. Az új tőkés társadalom ideológiája (osztályideológiái) pusztán a feudális társadalom ideológiájából és a termelő viszonyokban beállott változásokból kielégíthetően volt megmagyarázható. A másik ok az volt, hogy minden újonnan fellépő tudományos elmélet az összefüggéseiknek főleg azokat a részeit domborítja ki, melyeket ő ismert fel először, így Marx és Engels is inkább az ideológiai és gazdasági változások *közvetlen* összefüggéseit dolgozta ki. A harmadik ok az akkori pszichológia tökéletes fejletlensége. Egyszerűen nem volt olyan pszichológiai tudomány, mely csak nagy vonalakban is képét tudta volna adni annak, milyen lelki folyamatokon keresztül határozza meg a lét az egyéni tudatot, vagyis melyek a lelki jelenségek törvényszerűségei.

Pszichológiai módszer és ösztönstruktúra

A történelmi materializmus elméletében szereplő ember — ha egyáltalán szabad ilyen felületes (képeket használni — saját materiális érdekeit jól képviselni tudó, ezeknek az érdekeknek megfelelően gondolkodó és cselekvő, racionális lény. Az analitikus

⁸ Plechanov: „Zur Entwicklung der monistischen Geschichtsauffassung.“ Idézi I. Saphir.

pszichológia embere ennek pontosan az ellentéte, szeret és gyűlöl, örömet és kínt érez, intellektuális tevékenysége erősen az ösztönök (népszerű értelemben) hatása alatt áll. Ezzel az óriási különbséggel magyarázható az az idegenkedés, amelyet a marxista érez a pszichoanalízissel szemben és viszont, amellyel a pszichoanalitikus fogadja a marxizmus társadalommagyarázatát. Ez a különbség — legalább is lényegében — valószínűleg csak látszólagos. A társadalmi pszichológia változása az emberiség fejlődésében kétségtelenül a gazdasági alaphoz való alkalmazkodásban áll. Maguk az egyének, akik ezt az alkalmazkodást végigcsinálják, nagyjából olyan emberek, amilyeneknek az analitikus pszichológia mutatja őket.

Természetesen nem áll módunkban az analitikus pszichológia eredményeit ismertetni, még a leglényegesebbeket sem. Meg kell elégednünk *azzal, hogy azt a két legfontosabb pontot tárgyaljuk*, amelyben a psziché analízis ellentéte a marxista szemlélettel szemben a legnagyobbnak látszik. E két pont egyike a pszichológiai módszer, a másika az ember ösztönstruktúrája. A továbbiak folyamán majd megmutatni igyekezünk azt, hogy az új felismerések, melyekhez az analitikus pszichológia a történelmi materializmust juttatja, éppen az ösztönstruktúrával kapcsolatosak.

A freudi pszichológia kutatási tárgyául a lelki folyamatokat jelöli meg és okozat-ös vizsgálata során lelki folyamatokat lelkiekre vezet vissza. Szóval: pszichológiai: módszert használ, ahelyett, hogy a lelki jelenségeket (mint p. o. a reflexológia) fizikai magatartásból igyekeznék megállapítani. Ilyen módszert marxisták gyakran hajlandók idealistának bélyegezni, holott csak magából a módszerből ilyen következtetést még nem lehet levonni. A lelki élet jelenségei az egyéb tudományosan kutatott jelenségeknek egy sajátos területét képezik. Marx nein győzte hangoztatni a dialektikus materializmus különbözőségét a 18. század mechanisztikus materializmusától, mely az embert mint cselekvő alanyt is fizikai és kémiai folyamatokra vélte visszavezethetni. Szerinte a lelki (gondolkodás) és gyakorlati tevékenység egységében a lelki tevékenység materiális valóságot jelent, míg a praxistól szétválasztott, elkülönített, idealizált lelki tevékenység létezésére vonatkozó kérdés skolasztikus jellegű.⁹ Az ember, mint gondolkodó és cselekvő alany, sohasem redukálható kémiai és fizikai folyamatokra, ezért jogosult a lelki jelenségek kutatása pszichológiai módszerekkel. Különálló pszichológiai módszer tehát még nem jelent idealista filozófiai álláspontot. Az a kérdés azonban, hogy a szóbanforgó pszichológiai elmélet a lelki jelenségeket mint metafizikusán adott tényeket, mint különálló, az anyagtól független világot tekinti-e, vagy pedig olyan sajátságoknak, melyek a szerves anyag fejlődése során állottak elő. Ilyen értelemben a freudi pszichológia tökéletesen materialista szellemű. Maga Freud, ámbár sokszor szinte bámulatos gondolkodóképesseggel ügyel arra, hogy a lelki folyamatok magyarázatánál megálljon a pszichológiai határnál és így elkerülje a pszichofizikai paralelizmus megoldhatatlan problémáit, sofk helyen ad kifejezést meggyőződésének, hogy „... egyszer összes pszichológiai ideiglenes-

⁹ Marx: „Thesen über Feuerbach”.

ségeinket a szerves tartók alapjára kell állítani”.¹⁰ Igen találón mondja Reich, hogy ha valaki ilyen önálló pszichológiai kutatómódszert nem hajlandó elismerni, „akkor konzekvens módon nem is szabad osztály ön tudatról, forradalmi akaratról, vagy vallásos ideológiáról beszélni, hanem meg kell várni, míg a (kémia a megfelelő testi folyamatokat képletekbe nem foglalta, vagy a reilexológia a megfelelő reflexeiket fel nem fedezte”.¹¹

Ennek az önálló pszichológiai módszernek alkalmazásával jut a pszichoanalízis arra az alapvető megállapítására, hogy az egyén lelki fejlődése a magával hozott biológiai ösztönöknek és a külvilágnak kölcsönhatásában történik. Amikor a freudi pszichológia a lelki folyamatok törvényszerűségeit megmagyarázza, akkor tulajdonképpen azt a folyamatot deríti fel, hogyan változik meg az alap-ösztönstruktúra a külvilággal való érintkezésében. Marxista részről itt fölvetődhetik a kérdés, nem metafizikus és anti-dialektikus-e ilyen változatlan, öröklődő alapstruktúra feltételezése. A felelet erre nem egyszerű. Marx és Engels a tudomány akkori állása szerint a pszichét a tudatossal azonosította. A tudat „célszerűen” alkalmazkodik a természeti és társadalmi miliőhöz, társadalmi (koronként más és más, — semmi állandó és változatlan elem nincs benne. A freudi pszichológia legnagyobb tudományos jelentősége azonban a tudattalan lelkivilág tudományos megismerésében áll. Ennek a tudattalannak egyrésze olyan lelki megmozdulásokból, vágyakból áll, amelyek semilyen társadalomhoz képest nem tekinthetők célszerű: alkalmazkodásnak, amellet a pszichének ez a része a társadalmi változások közepette is nagyjából változatlan marad. A lelki világnak ez a része az ember biológiai öröksége. Természetesen dialektikus materialista szempontból tarthatatlan lenne az alap-ösztönstruktúra fogalma, ha ezt a freudi pszichológia tényleg örökérvényűnek, teljességgel változatlannak igyekeznék beállítani. De erről szó sincs. Ez az alapvető ösztönstruktúra a biológiai fejlődés folyamán alakult ki, azzal változik, csak éppen a biológiai változás a társadalmihoz képest olyan lassú, hogy az alapstruktúra a társadalmi fejlődés korszakain keresztül nagyjából változatlannak tekinthető. „Az Én élményei egyelőre — mondja Freud — az örökség szempontjából elveszni látszanak, ha azonban gyakran és elég erősen ismétlődnek meg sok egymást követő generáció egyéneinél, akkor úgyszólván az Ösvalami (Bio-pszichológiai struktúra. — A szerző.) élményeivé alakulnak, mely benyomások öröklés által megtartatnak, így az öröklődő ösvalami számtalan Én-egzisztencia maradványait rejti magában...”¹²

Ez az ösztönstruktúra azért játszik olyan nagy szerepet az analitikus pszichológiában, inért szerinte az egyén teljes lelkivilága az ösztönstruktúra vágyai és a külvilág ütközésében, mintegy kompromisszum gyanánt alakul ki. Szinte azt lehetne mondani, hogy míg a marxista világnézetben az ember mint a külvilágot fokozatosan szükségleteinek megfelelővé átalakító lény szerepel, addig a pszichoanalízisben inkább nagy áldozatok árán bele-

¹⁰ Freud: Zur Einführung des Narzissmus.: Theoretische Schriften: 31. old.

¹¹ „Unter dem Banner“ 1929. évf., 741. old.

¹² „Das Ioh und das Es.“ „Theoret. Schriften” 368. old.

török a kemény realitásba. A két nézőpont különbsége megint onnan adódik, hogy az egyik az emberiség, a másik az egyén fejlődését vizsgálja. *(Adódik természetesen onnan is, hogy az egyik egy feltörekvő, a másik egy hanyatló osztály ideológiai terméke, de erre most nem térhetünk ki.)*

Nézzük most már, milyen ez a biológiai örökségül kapott ösztönstruktúra a pszichoanalízis szerint. Freud eleinte alap-ösztönök gyanánt a *szexuális* és *önfenntartási* ösztönöket különböztette meg. Az egyéb, köznyelven ösztönöknek nevezett lelki képződményeket, mint szociális ösztön, anyai ösztön stb. ezekből származtatta az egyén fejlődése során. Ebben az időben Freud maga az alap-ösztönstruktúra megismerésének kérdéséről még igen óvatosan nyilatkozik. „Egyáltalában kétséges, hogy lehetséges lesz-e a *pszichológiai* anyag megmunkálása alapján döntő útmutatásokat nyerni az ösztönök szétválasztására és csoportosítására.”¹³ Ez az óvatos tartózkodás később mindjobban eltűnik. Új felosztás lép a régi helyére: alapvető biológiai ösztönök most már az *Eros* (életösztön, legtágabb értelemben vett nemi ösztön) és a *Halálösztön* (vágy a feszültségnélküli állapotba való visszatérésre).

Az alapvető ösztönstruktúra tekintetében magában a pszichoanalitikus tudományban sincs megegyezés. A nehézségek a pszichoanalízis módszeréből adódnak. Az analitikus pszichológia ugyanis neurotikusok és gyermekek lelki folyamataiból következett a lelki folyamatok törvényszerűségeire általában. Az egyik nehézség az, hogy mennél távolabb jut a klinikai esetekben még közvetlenül adott tapasztalatoktól, mennél általánosabb, alapvetőbb törvényszerűségek felismerésére törekszik, megállapításai annál többet veszítenek biztonságukból. A másik nehézség abban áll, hogy a vizsgált neurotikusok és gyermekek a mai társadalom termékei és így az alapvető ösztönstruktúra rajzába esetleg olyan vonások is belekerülnek, melyek nem biológiai eredetűek, hanem már a jelenlegi társadalmi környezet hatására alakultak ki. Miután a pszichoanalízis által adott ösztönstruktúra dialektikus materialista bírálatával tudomásunk szerint csak Reich foglalkozott, egyelőre az ő megállapításait kell elfogadnunk. A kép, amit Reich ad, egészen nagy vonalakban a következő:

Az ember alapvető, biológiai örökség gyanánt kapott ösztönei a szexualitás és önfenntartás, vagy népszerűen a nemiség és éhség. Eredeti halálösztön nincs. A gyermek már egészen kicsi korában érintkezésbe kerül a család formájában megszemélyesített társadalommal. A nevelés az:erkölcs: nevében a gyermeki szexualitás megnyilvánulásait eltiltja. A szexuális ösztön az elfojtás hatása alatt olyan lelki képződménnyé alakul, melyeket a freudi pszichológia hajlandó magához a biológiai ösztönstruktúrához tartozóknak nyilvánítani. Amikor az ösztönök aszociális voltáról beszélünk, akkor tulajdonképpen nem a biológiai, hanem ezt a másodlagos, az elfojtás hatására kialakult ösztönstruktúrát értjük. A szexuális erkölcs ösztönnyomó hatására alakulnak iki az ember lelki világának azok a vonásai, amiket népszerűen irracionálisnak, észszerűtlennek neveznek. Az erős agresszivitás, a tekintélytiszteltet, az önálló gondolkodás hiánya. De ugyanígy a korlát-

¹³ „Triebe und Tribschicksale.” 1915. „Theoret. Schriften“ 66. old.

lan önfeláldozás is oszmei céloik érdekében, a forradalmi lendület, harci lelkesedés hullámai.

Nagyon pontatlanul, de talán szemléltetően úgy lehetne fogalmazni a két ösztönecsoporthoz, szerepét a lelki világ kialakulásában, hogy míg az önfenntartási ösztönök eredménye a külvilág megismerése, átalakítása, a hozzá való észszerű alkalmazkodás, addig a hajlíthatóbb szexuális ösztönök sorsa az elnyomás folytán a pótképződményekkel való megelégedés.

Az analitikus pszichológia helye a történelmi materializmusban

Az eddigiekben a történelmi materializmusról volt szó azért, hogy megmutassuk, számára társadalmi pszichológiai probléma alig volt. A célszerűségi elv szerint a társadalmi pszichológia a termelési viszonyoknak megfelelően alakul és legfeljebb arról van szó, hogy már régebben kialakult pszichológiák ezt az alkalmazkodási folyamatot módosítják. A továbbiakban az ember ösztönstruktúráját tárgyaltuk azért, mert a freudi pszichológia főleg ennek révén nyújt újat a történelmi materializmusnak.

Az ezek után felmerülő kérdés tehát a következő: Tegyük fel, hogy a freudi pszichológia — az ösztönstruktúrára vonatkozóan a már részletezett korlátozásokkal — a tudomány jelenlegi állása szerint a legjobb egyéni pszichológia. Hogyan illeszthető bele ilyen egyéni pszichológia a történelmi materializmus épületébe, és amennyiben ez szükséges és lehetséges, hogyan gazdagítja és teszi pontosabbá a történelmi materializmus eddigi megállapításait?

A történelmi materializmus a társadalmi változások tanulmányozásából, az egész társadalmi fejlődés menetét szemlélve mutatja ki azt a törvényszerűséget, hogy a társadalom pszichológiáját a politikai és gazdasági renden keresztül végül is a termelő erők állása határozza meg. Ez a megállapítás semmit sem mond arról, hogy a pszichológiának ilyen meghatározása milyen lelki folyamatokon keresztül történik, hanem csupán tapasztalati törvényszerűséget állapít meg a társadalom fejlődésében. Az az ellenvetés a történelmi materializmussal szemben, hogy rejtélyes ugrást tesz, amikor a pusztán anyagi termelő erőket (pl. gépeket) emberek közti (szóval pszichológiai) gazdasági viszonyokkal hoz kapcsolatba, mint már futólag említettük, azért nem jogosult, mert a termelő erő: fogalmában pszichológiai oldal is van. Az a tény, hogy a természet egy darabja termelő erőül szolgál, az részint a természetnek a megváltoztatását jelenti, részint magának az emberi léleknek a megváltozását is azzal, hogy ezt a természet darabot tudatosan szükségletkielégítésre használja fel. A történelmi materializmus nem szorul olyan segédtudományra, amely ilyen nemlétező rejtélyt megmagyarázna. Másról van szó. Azáltal, hogy a történelmi materializmus a korszakos jelentőségű, nagy történelmi változásokra összpontosította ügyeimét, nyugodtan konstatálhatta azt, hogy a tudat a célszerűségi *elv* szerint végül is a gazdasághoz alkalmazkodik. A közbenső korszakokban természetesen nyilvánvaló volt, hogy a már egyszer kialakult társadalmi tudat bizonyos mértékig önállóíthatja magát, hogy egymásmellett kialakult ideológiák hatnak egymásra, hogy az uralkodó osztály ideológiailag befolyásolja a többi osztályokat stb., de mindezen problémák „pszichológiai faktor” néven Marxnál és

Engelsnél háttérbe szorultak, az utódoknál pedig jótékony homályban maradtak, vagy megoldásuk idealista kísérletezéssé vált.

Ellentétben az *egész társadalom történeti fejlődését* a létnek és tudatnak dialektikus kölcsönhatásában vizsgáló történelmi materializmussal, a pszichoanalízis az egyéni lelkivilág kialakulásának törvényszerűségeit kutatja a biopszichológiai ösztönstruktúrának és a környezetnek kölcsönhatásában. Ahhoz, hogy a pszichoanalízis valamit mondhasson az egyén lelkivilágáról, ahhoz ismernie kell az őt ért külső behatásokat, az egyén sorsát. Mielőtt az egyéni pszichológia következtetéseit átvinnénk a csoportok pszichológiájára, meg kell jegyeznünk, hogy a pszichoanalízis egyik nagy érdeme, hogy az egyéni és szociálpszichológia közötti *elvi* különbségtételnek jogosulatlanságát végleg beigazolta. Amint hogy nincsen szerinte izolált ember, pszichológiai Robinson, ugyanúgy nincsen „kollektív lélek”, melynek törvényszerűségei az egyéni lelki folyamatok törvényszerűségeitől különböznenek. Az individuális és szociálpszichológia közti különbség csak mennyiségi. Abban áll, hogy a szociálpszichológiában „a közös pszichikai tendenciákat állapítjuk meg, melyeknek nagy jelentősége éppen abban áll, hogy mint közösek, lényeges szerepet játszanak a társadalmi fejlődésben”.¹⁴ Vagyis a szociálpszichológia mindig csak „az összes csoporttagok közös lelki jellegzetességéről tud valamit mondani”,¹⁵ — mintegy a csoportok (osztályok) típusos egyéneinek pszichológiája.

Tehát míg az analitikus egyéni pszichológiának az egyén sorsát kell ismernie ahhoz, hogy lelkivilágát megismerje, addig a szociálpszichológiának azokat a gazdasági és társadalmi viszonyokat, melyekben a csoport él. Éppen azért, mert a pszichoanalízisnek az embert mint környezetének és ösztöneinek produktumát kell tekintenie, mert az egyénre való korlátozása miatt az embert mindig mint tárgyat, de nem mint a környezetet átalakító alanyt vizsgálja, azért nevetséges kísérlet pszichoanalitikus módszerrel történetet magyarázni. (*Például Th. Reik, midőn a keresztény vallás formájának történeti változását az egyén kényszerneurózisának szokott fejlődéséből magyarázza.*)

Mit tud tehát az analitikus alapon álló szociálpszichológia megmondani? Meg tudja állapítani egy társadalmi osztály (csoport) igazi pszichológiáját, nemcsak tudatát. Meg tudja mondani, milyen természeti és társadalmi miliő folytán, milyen lelki folyamatokon keresztül lett ilyenné. Milyen módon fog — egvszer már kialakulva — bizonyos reális változásokra reagálni.

Ezzel a megállapítással már feleletet is kaptunk a történelmi materializmus és az analitikus pszichológia viszonyának első kérdésére, arra, hogyan, milyen helyen illeszkedik bele a pszichoanalízis a történelmi materializmus szociológiai épületébe. Úgy, hogy mint szociálpszichológia megmagyarázza, milyen lelki folyamatokon keresztül tevődnek át a materiális viszonyok ideológiákká az emberek fejében: és hogy a már egyszer kialakult pszichológia mennyiben bír visszaható képességgel. A pszichoanalitikus szociálpszichológia jelentősége tehát a történelmi mate-

¹⁴ Erich Fromm: „Entwicklung des Christusdogmas”. Imago 1930. ¾ füzet. 317. old.

¹⁵ Id. m.307.old.

rializmus szempontjából a „pszichológiai Faktor” fogalmának tisztázása és módosítása.

Ahhoz, hogy legalább egy pár ponton ezt a nagyjelentőségű módosulást megmutassuk, talán a legmegfelelőbb eljárás a régi marxista felfogásnak és az új felismeréseknek szembeállítására a pszichológiai faktor-ra vonatkozóan. E célból ismét Plechanov idézetet választunk ki, melyet az előzőkben már említett L. Saphir, aki a mélypszichológia eredményeit a szociológia szempontjából teljesen lényegtelennek tartja, így vezet be: „Utóbbinak (T. i. a pszichológiai faktornak. — A szerző.) specifikus súlya még pontosabban van meghatározva Plechanov következő soraiban:”¹⁶

„Az ausztráliai nő táncának megértéséhez csak azt kell tudni, milyen szerepet játszott a gyökereknek és vadnövényeknek asszonyok által végzett gyűjtése egy ausztráliai törzs életében. Ha azonban, tegyük fel, a menüet akarjuk megérteni, akkor ehhez a 18. századbeli Franciaország gazdaságának ismerete teljesen elégtelen. Itt olyan táncsalom van dolgunk, mely egy nem produktív osztály pszichológiáját juttatja kifejezésre. Az úgynevezett jó társaság erkölcsi és szokásai nagy számban az ilyenfajta pszichológiából magyarázhatók. A gazdasági faktor itt tehát átadja helyét és rangját a pszichológiának. Ne feledkezzünk el azonban arról, hogy maga a nem produktív osztályok megjelenése egy társadalomban viszont e társadalom gazdasági fejlődésének a terméke. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági faktor még akkor is megtartja hatalmas jelentőségét, ha helyét és rangját másoknak adja át. Éppen ellenkezőleg, ez a jelentőség akkor azáltal jut érvényre, hogy a gazdasági faktor az, mely ilyen esetben az egyéb »faktorok« befolyásának lehetőségét és határait meghatározza.” („Grundprobleme des Marxismus.”)

Teljesen egyetértünk Saphirral abban, hogy ez az idézet tényleg nagyjából megmutatja a történelmi materializmus felfogását a pszichológiai faktorról. De úgy véljük, hogy a freudizmus eredményei alapján ez a felfogás tarthatatlan.

Az ausztráliai nő táncának és a menüet megmagyarázása közti különbségtevésnek az alapgondolata a következő: Természetesen minden tánc valamilyen pszichológiának a megnyilvánulása. A primitívek lelkivilága még annyira közvetlen és célszerű megfelelője a termelésnek (növénygyűjtés), hogy ha táncukat meg akarom magyarázni, akkor ezt közvetlenül a termelési viszonyokból tehetem. Ezzel szemben a menüetező pszichológiája már bizonyos mértékben függetlenítődött a termeléstől és a menüet csak ennek a pszichológiának ismeretében magyarázható meg.

Az a felfogás, mely az ausztráliai nő táncának megítélésében nyilvánul meg, igazat adni látszik Reichnek abban, hogy: eddig a társadalmi ideológiát csak olyan elképzelések összességének tartották, melyek az emberek fejében a gazdasági folyamatról képződnek;¹⁷ — legalább is a primitíveknél. Az egész lelki világ mintegy az önfenntartásnak racionális szerveként szerepelt. Az ilyen, pontosabban persze ki nem fejtett elképzeléseket Freud halomra döntötte. Megállapításai szerint a lelki fejlődés rugói az alapösztönök és a kialakult lelki struktúra, az egyén lelkivilága éppen az alapoknak megváltozása a külvilággal való ütközésükben. A társadalmi fejlődés (a kultúrfejlődés) ebből a szempontból abban

¹⁶ „Unter dem Banner” 1929 6. füzet, 943. old.

¹⁷ Reich: „Die Sexualität im Kulturkampf” 10. old.

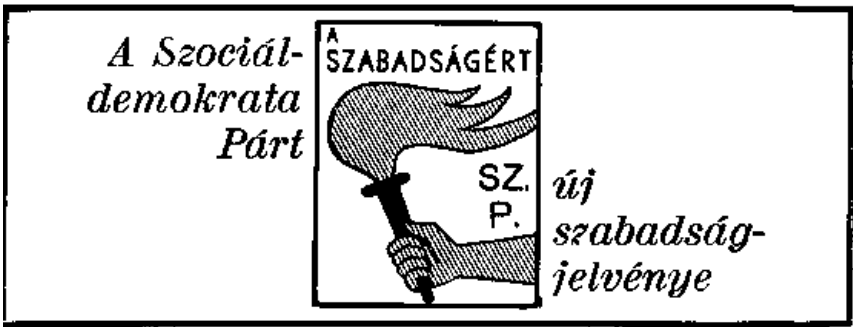
áll, hogy a sürgetőbb és merevebb önfenntartási ösztönök kielégítésünknek megfelelően megváltoztatják a külvilágot (termelés) és az így megváltoztatott természeti és társadalmi lét megint új miliőt jelent az alapösztönök számára. A kialakult lelki struktúra, az egyén vagy csoport pszichológiája tehát egyaránt tartalmaz olyan elemeket, melyek az önfenntartási ösztönök és olyanokat, melyek a szexuális ösztönök származékai. Ha a primitív ember lelkivilágát csak mint nagyjából léte fenntartásával kapcsolatos gondolatok összességét fogjuk fel, akkor például sohasem tudjuk megérteni azt az óriási szerepet, melyet éppen a primitív népek társadalmában és pszichológiájában a vérfertőzéstől való félelem játszik. A primitív, ősi táncok megmagyarázásához tehát, úgy véljük, nem annyira a gazdasági tevékenység, mint sokkal inkább annak ismerete szükséges, milyen szerepet játszottak ezek a táncok az ösztönök kiélésében, — egyszóval a pszichológia ismerete.

Éppen a primitív népek társadalmi fejlődésének megértésében jelent áthághatatlan akadályt az a Plechanov-féle feltevés, hogy a pszichológiai faktor: a gazdasághoz való célszerű alkalmazkodása miatt elhanyagolható. A primitív népek mágikus világa — mint azt Freud a különben sokban kifogásolandó „Totem és Tabu”-ban kimutatja — az ösztönök uralmát jelenti. A freudi pszichológiának a történelmi materializmuson belül legnagyobb jelentősége talán a primitív népek társadalmának kutatásában van. Ennek magyarázata az, hoscya az őstörténetben a tudat: még gyenge része az egész pszichológiai struktúrának és a termelő erőkből történő változásra bekövetkező emberi magatartásbeli reakciót nagy mértékben az ösztönstruktúra határozza meg. A pszichológiai faktor nem hogy elhanyagolható lenne, hanem ellenkezőleg, igen fontos szerepet játszik.

Térjünk vissza megint Plechanovhoz. A menüett csak a menüettező osztály pszichológiájából magyarázható, de ennek a pszichológiának jelentősége a társadalmi fejlődés szempontjából nem lényeges, mert hiszen ennek az önállósodott pszichológiának maga a gazdasági fejlődés szabja meg lehetőségeit és határait. Ez a felfogás megint a pszichológiai faktor lebecsülését jelenti. A kép, amit ad, nagyjából az, hogy egy társadalmi osztály pszichológiája ugyan esetleg sok olyan elemet is tartalmazhat, ami nemcsak a gazdasági folyamat visszatükröződése — ezért abból nem is magyarázható —, de végül is a pszichológia ilyen önállósodásának határát a gazdasági viszonyok szabják meg. A menüettet táncoló osztály pszichológiája jelentős a menüett megmagyarázása szempontjából, de nem jelentős az egész társadalmi fejlődés harcainak szempontjából, mert ebben a fejlődésben ennek az osztálynak magatartását végül mégis csak gazdasági érdekei fogják meghatározni. Igen ám, de mi történik akkor, ha mint Saphir mondja: „Egy osztály pszichológiája és ideológiája nem ritkán ellentétbe kerül ennek az osztálynak objektív feladataival és miután itt tömegjelenségről van szó, ez az aránytalanság egy bizonyos idő múlva igen lényeges hatást gyakorol a történelmi fejlődés sorsára.”¹⁸ Szóval hol marad a gazdasági faktor: lehetőségeket és határokat: megszabó szerepe, ha egy osztály pszichológiája tömegeiben és hosszabb időn át reális gazdasági osztályérdekeivel

¹⁸ „Unter dem Banner“ 1929. évi., 950. old.

ellentétes és az osztály ennek a pszichológiának megfelelően érdekeivel ellentétesen cselekszik. Persze ezt a tényt egy óriási méretű tervszerű elbutító és befolyásoló folyamat eredményének is föl lehetne fogni — mint ezt sokan tették éppen a „modern” politikai fejlődés megítélésében —, ez esetben a pszichoanalízis eredményeire nincs szükség. De az ilyen felfogás, amely szerint egy osztály ideológiáját nem gazdasági helyzete, hanem egy másik „eszme” határozza meg, talán mégsem nevezhető materialistának és dialektikusnak. A történelem folyamán gyakran megismétlődő ilyen „aránytalanság” okainak és hatásainak felderítése a szociálpszichológiának egyik leglényegesebb feladata. A freudi pszichológia az egyén lelkivilágának kialakulását kutatva, a fősúlyt a tudattalan, ösztönöktől nagy mértékben meghatározott lelki folyamatokra helyezte. Ami leginkább hiányzik belőle, az az intellektus lelki folyamatainak vizsgálata. Ebből természetesen folyik, hogy a pszichoanalitikus szociálpszichológia a csoportok lelki struktúrájáról a legtöbbet — ha szabad ezt a kifejezést használni — érzélemlámpákra vonatkozóan tud mondani. Az:aránytalanságok: szociálpszichológiai magyarázatát ezért csak annyiban adja meg, amennyiben az egyén pszichológiáját is csak részben — habár döntő jelentőségű részben — tudja megrajzolni.

Természetesen ennek a családban megtestesült szexuális erkölcsnek mint pszichológiának kialakulása évezredekkel ezelőtt, a patriárkális családi forma megjelenésekor a termelési viszonyok egyenes következménye volt. A családi forma és a neki megfelelő nemi erkölcs meglehetősen közvetlen kapcsolatát a termelés egészen a korai kapitalizmus idejéig, sőt a kisparaszti gazdaságban ma is, megtartotta. De a kialakult kapitalizmus termelési rendjében a nemi erkölcs mint pszichológia többé nem magyarázható közvetlen gazdasági okokkal. Itt maradt a múltból, önállósodva. Természetesen ugyanúgy járt, mint a másik, a polgárság által átvett ideológia, a vallás. Konzerváló, reakciós, fékező jellegét felismerték és most már tudatosan is őrizték. Ez a tény azonban még nem teszi érthetővé fennmaradását. Ennek

megértéséhez a freudi pszichológia felismerései szükségesek, azokon a területeken, ahol arról van szó, hogy az egyezer már bekövetkezett szexuális elfojtás hogyan marad meg a reális körülmények változásában is hosszú ideig, éppen tudattalan volta miatt.

Foglaljuk össze most már azokat a következtetéseket, melyek ebből az egészen elnagyolt vonalakban megrajzolt képből levonhatók.

A történelmi fejlődés során a társadalom, illetőleg a társadalmi osztályok pszichológiája (ideológiája) csak nagy történelmi szakaszokban felel meg a gazdasági viszonyoknak. A közbenső változásokban a pszichológiai faktor szerepe jóval nagyobb, mint azt a marxizmus interpretálói általában felismerni szokták. Ennélfogva egy materialista és dialektikus szellemű szociálpszichológiai tudomány kialakulása a történelmi materializmus elmélete szempontjából igen nagy fontosságú. Az ilyen szociálpszichológia és individuálpszichológia között nem lehet *elvi*, minőségi különbség. Amint hogy a freudi pszichológiát nem tartjuk „az” egyéni pszichológiának, főleg *azért*, mert a tudatos, intellektuális lelki folyamatok törvényszerűségeivel nem foglalkozik, ugyanúgy a freudi alapon megkísérelt szociálpszichológiának is ez a része hiányzik. A freudi pszichológia elméletének lényege sem nem idealista, sem nem antidialektikus.

Ezért anélkül, hogy az analitikus pszichológia jelentőségét a szociológia szempontjából túlértékelnénk, egyrészt feltétlenül szükségesnek tartjuk megállapításainak bírálatát éppen dialektikus és materialista szempontból, másrészt a helytálló eredmények felhasználását a történelmi materializmus elméleti épületében, a „pszichológiai faktor” területén.